

Typology of Carpet Designs in Jiria Village in the Central Province

Mohammad Afrogh * | Assistant Professor of Carpet, Arak University, Arak, Iran.

Abstract

This article is the result of a field work written in connection with the documentation and introduction of the technical and aesthetic dimensions of the carpet in the village of Jiria as the most active area of weaving with about 500 active the loom framework in the central province. The quality and quantity of carpet texture is the most important features of the Jiriya carpet, which is one of the most important brands of Iranian carpets that unfortunately has not been recognized and introduced. The main question of the research is what are the types of native and common designs and maps in the Jiriya weaving system and are they divided into several classes. Based on this, the aim of this article is to review, document, identify, analyze and introduce the types of this active center of weaving. In Jiriya, various designs are woven into three categories: indigenous designs, non-native designs and designs that are designed by contemporary designers. This research is of fundamental type and research method is descriptive-analytic. The method of data collection is fieldwork.

Aims: To study and investigate the dimensions and technical coordinates of Jiriya carpet, studying, analyzing, classifying and introducing various types of designs in this area.

Keywords: Central Province, Arak, Jiria, Carpet, Patterns and Designs, Color.

Corresponding Author: m-afrough@Araku.ac.ir

How to Cite: Afrough, M. (2022). Typology of carpet designs in Jiria village in Markazi province, *Semiannual Journal of Indigenous Knowledge Iran*, 9 (17), 77-114.

دو فصلنامه علمی دانش‌های بومی ایران
دوره نهم، شماره ۱۷، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ۷۷-۱۱۴
qjik.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjik.2021.49374.1183

گونه‌شناسی طرح‌ها و نقشه‌های قالی روستای جیریا در استان مرکزی

محمد افروغ* استادیار فرش دانشگاه اراک، اراک، ایران.

چکیده

این مقاله حاصل یک کار میدانی است که درباره مستند نگاری و معرفی ابعاد فن (دانش بومی) و زیباشناختی قالی روستای جیریا به عنوان فعال‌ترین کانون بافندگی در استان مرکزی و با داشتن و برپا بودن قریب به پانصد دار قالی، به نگارش درآمده است. کیفیت و کمیت بافت، مهم‌ترین ویژگی قالی جیریاست که یکی از نشان‌های مهم قالی ایران است که به خوبی معرفی نشده است. جیریا در بخش ساروق از توابع اراک و استان مرکزی است. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که انواع طرح و نقشه‌های بومی و رایج در نظام بافندگی جیریا کدام است و به چند طبقه تقسیم می‌گردد. بر این مبنای بررسی، مستند نگاری، شناسایی، تحلیل و معرفی انواع طرح و نقشه‌های این کانون بافندگی، هدف این مقاله است. یافته‌های این جستجو حاکی از آن است که نقشه‌های متنوع قالی جیریا شامل سه طبقه: طرح‌ها و نقشه‌های بومی، طرح‌ها و نقشه‌های غیربومی و نقشه‌هایی که توسط طراحان معاصر طراحی و عرضه گشته، می‌باشد. این پژوهش از نوع بنیادین و روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها به صورت میدانی است.

کلید واژه‌ها: استان مرکزی، اراک، جیریا، قالی، طرح و نقش، رنگ.

* نویسنده مسئول. m-afrough@Araku.ac.ir

مقدمه

جیریا، یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین کانون‌های بافت قالی در استان مرکزی و شهرستان اراک است. در گذشته شهرت جهانی قالی ساروق به‌عنوان برند قالی اراک (سلطان‌آباد) باعث شد که هر قالی مرغوب و باکیفیتی را حتی اگر در ساروق هم بافته نشده باشد، باز از آن ساروق و بافت آن روستا بدانند. به‌گونه‌ای که ساروق از منظر جغرافیای مکانی، یک روستا و از منظر جغرافیای بافندگی، منطقه بسیار وسیعی را به‌صورت نمادین شامل می‌شد و چنان بود که هر فردی در هر منطقه‌ای برای نشان دادن کیفیت و زیبایی قالی خود، آن را بافت ساروق می‌دانست بدون آن که ساروق را دیده و یا بدان جا رفته باشد. از این رهگذر اگرچه منطقه‌ای نظیر ساروق شهره و جهانی شد، لیک منطقه‌ای دیگر همچون جیریا که به همان اندازه در بافت و تولید قالی‌های اراک، سهم بسزا و قابل‌توجهی ایفا کرده بود، به حاشیه رفت.

متأسفانه با گذشت زمان و از یکی دو دهه گذشته، بافت و تولید قالی‌های ساروق رو به افول نهاد تا جایی که باید گفت، اگر از بافت‌های انگشت‌شمار و پراکنده در گوشه و کنار ساروق صرف‌نظر کنیم، چراغ بافندگی و بافت قالی‌های شهره‌گون این دیار خاموش گشته است و این علت‌های مختلفی دارد که عمده‌ترین آن شاید رو آوردن به مؤلفه‌ها و عناصر توسعه شهری، تبدیل و تغییر منابع درآمدی از قالی‌بافی به دیگر حرف و مشاغل و هم‌چنین تغییر نگاه اجتماعی به هنر بافندگی است - پدیده‌ای که هنوز در جیریا اتفاق نیفتاده است و به‌عکس مهم‌ترین و استوارترین منبع درآمد خانوارهای این روستا بافت، تولید و فروش قالی‌های زیبا و باکیفیت است.

از این رهگذر، پژوهش حاضر بر آن است تا ضمن واکاوی و مطالعه گونه‌های مختلف طرح‌ها و نقشه‌های جیریا، آن‌ها را در قالب یک مستندنگاری جامع و علمی، شناسایی، طبقه‌بندی و معرفی نماید. از این رو پرسش اصلی و مطروحه تحقیق این است که طرح‌ها و نقشه‌های رایج و نیز رنگ‌های بکار رفته در قالی جیریا کدام است؟ در حال حاضر در جیریا، قریب به پانصد دار قالی به‌وسیله بافندگان این روستا برپاست و این امر،

باعث شده تا جیریا به‌عنوان فعال‌ترین کانون بافت قالی در استان مرکزی شناخته شود. کیفیت بافت یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های قالی این منطقه است. نکته‌ای که در اینجا حائز اهمیت است این است که متأسفانه از آنجا که قالی مناطق مختلف اراک به لحاظ سبک، نوع بافت، طرح و نقش در بیرون از استان آن‌گونه که بایسته و شایسته است، شناخته شده نیست و از این رو در بازارهای داخلی و خارجی، همه قالی‌های اراک را بافت ساروق به‌عنوان برند و نشان قالی این منطقه می‌شناسند. چه این که حتی فروشندگان و بازاریان اراک نیز با آگاهی از این که یک بافت عالی و باکیفیت محصول و بافت جیریا است، باز آن را به ساروق نسبت داده و به مشتری و مخاطب آن را قالی بافت ساروق معرفی می‌کنند. در این مقاله، ضمن معرفی جیریا به‌عنوان کانون فعال بافندگی و تولید قالی در استان مرکزی، معرفی، به بررسی، توصیف، و تحلیل ابعاد مختلف قالی جیریا پرداخته می‌شود. نوع روش تحقیق در این مقاله از نوع کیفی و روش تحقیق از توصیفی - تحلیلی خواهد بود. روش گردآوری اطلاعات نیز به‌صورت میدانی خواهد بود.

پیشینه تحقیق

درباره قالی استان مرکزی و به‌طور مشخص منطقه اراک و جیریا به‌جز مطالبی مختصر که در چند کتاب ذکر شده، پژوهش جامع و مبسوطی انجام نگرفته است. اما در برخی منابع در قالب فصل یا بخش مختصر از قالی‌بافی استان مرکزی، اراک و نواحی اطراف سخن گفته شده که در اینجا بدان‌ها اشاره می‌گردد. کتاب "قالی ایران" (ادواردز، ۱۳۶۸) در فصل نهم با عنوان اراک (سلطان‌آباد) و اطراف آن در چند صفحه توضیحاتی مختصر راجع به قالی اراک و روستاهای اطراف آن آورده شده است.

کتاب "غروب زرین فرش ساروق" (صوراسرافیل، ۱۳۷۲)، که در ارتباط با قالی "جیریا"، صرفاً به جمله زیر بسنده شده و تأکیدی است بر کیفیت قالی این روستا: "اگرچه شاید دیدار از ساروق به‌ویژه روستای زیبای جیریا (گیریا) تا حدودی قالی‌بافی غنی و جالبی را پیش رویمان قرارداد... (ص ۷۸).

کتاب قدیمی "قالی ایران یا باغ همیشه‌بهار" (فونتن، ۱۳۷۵)، که ضمن معرفی مردم شناسانه شهر اراک، در فصل دوم، سوم و چهارم به توصیف و تشریح ابعاد فن شناختی، فرایند بافت، برخی از نقش‌ها و طرح‌ها در هنر قالی‌بافی در اراک پرداخته است.

کتاب "پژوهشی در فرش ایران" (ژوله، ۱۳۹۰)، به‌اختصار به توصیف و توضیح قالی‌بافی در استان مرکزی و اراک و سوابق قالی‌بافی در آن، مهم‌ترین مراکز قالی‌بافی و مؤلفه‌های فن شناختی این هنر در استان، پرداخته است.

تبارشناسی و مختصات تاریخی - جغرافیایی جیریا

جیریا (گیریا، گِریا)، یکی از روستاهای قدیمی و کهن منطقه فراهان است که در فاصله شصت کیلومتری اراک و ده کیلومتری روستای ساروق است. جیریا مُعرب‌گیریا^۱ است که در گویش محلی به همین نام خوانده و شناخته می‌شود. برای واژه گیریا معانی متفاوتی ذکر شده است. پیران و افراد آگاه به وجه‌تسمیه این منطقه معتقدند که گیریا تداعی‌کننده و معنای محصور شدن در کوه‌ها است. هم‌چنین به معنی گِبریا یا زرتشتی‌ها می‌باشد. گویش مردم جیریا به زبان فارسی با لهجه خاص جیریایی است که شباهت نزدیکی به لهجه ساروق دیگر منطقه فراهان و نزدیک جیریا می‌باشد. جیریا در منطقه کوهستانی و دارای آب‌وهوای سرد و معتدل است. جیریا دارای ۸۰۰ خانوار و ۳۰۰۰ هزار نفر جمعیت است.

در طول تاریخ چند هزارساله این روستا چندین بار محل سکونت جابه‌جا شده است که گواه این ادعا اشیا یافت شده در قسمت‌های مختلف این روستا بوده است. در دشت مدرسه، بنایی تاریخی از دوره سلجوقیان بوده است که متأسفانه با بی‌دقتی و [بی‌مهری مردم] و مسئولان این روستا در طی سالیان، [درگذر زمان] بقایای آن از بین رفته است.

از اماکن مقدسه و جاذبه‌های تاریخی و گردشگری روستای جیریا می‌توان به امام‌زاده شاهزاده حسین، امام‌زاده یحیی، سنگ‌نگاره‌های قشلاق‌های جیریا (عکس ۱) مربوط به

1. Jiriya, Giriya

دوره‌های مختلف تاریخی اسلامی (ثبت ملی)، قلعه بهمه، باغات آبخوران (آخوران)، قنات‌های دیم‌رو، کهریز، مدرسه، آخران، سد بالای دهبا و تپه‌های معروف تپه محمدآباد (ثبت ملی)، دره خون، قره وتو، دره توه، تپه سلام، دره خشک رو، دره سلطان پری (خانمی) که بر جای پایش، آب از زمین جوشیده و جاری می‌گردد)، اشاره نمود. ضمن این که نوع معماری روستا نیز، بخشی از منظومه گردشگری جیری است.^۱

عکس ۱- نمایی از روستای جیریا، سنگ‌نگاره‌های قشلاق‌ها و امامزاده یحیی جیریا
(منبع: www.jiryahistory.blogspot.com/www.jiryageram.blogfa.com
www.isna.ir.photo/markazi)

آغاز نظام بافندگی و فعال شدن کانون‌های بافت در اراک (سلطان‌آباد)

از آنجا که جیریا یکی از روستاهای فراهان و به تبع آن بخشی از جغرافیای بافندگی اراک بشمار می‌رود، از این رو نخست به جهت آگاهی مخاطب، می‌بایست توصیفی از اوضاع تاریخی قالی‌بافی اراک ارائه گردد. قالی‌های خوب و ماندگار محصول ذوق و استعداد هنرمندان بافندگان است و از این رو در ابتدا ذکر این جمله از سیسیل ادواردز^۲

1. www.fa.wikipedia.org
2. Cicil Edwards

انگلیسی در توصیف زنان قالی‌باف اراک و کیفیت فرآورده ایشان به جهت تأمل و تمرکز بر شناخت هرچه بهتر و مطلوب‌تر قالی اراک و به‌طور ویژه ساروق و جیریا، ضروری است که گفت: «قالی‌بافان اراک جزء ماهرترین قالی‌بافان ایران بشمار می‌روند. مرحله بافت را بسیار خوب انجام می‌دهند» (ادواردز، ۱۶۰: ۱۳).

در ارتباط با پیشینه و تاریخ قالی‌بافی در منطقه اراک تا پیش از دوران قاجار، اطلاعات جامع و کاملی در دست نیست، اگرچه در همسایگی آن مکاتبی همچون کاشان، اصفهان و قم از سنت بافندگی دیرینه‌ای برخوردار بوده و از این رو نمی‌توان متصور شد که قالی‌بافی در اراک از سابقه کم‌تری برخوردار بوده است. «اگرچه به دلیل نوبنیاد بودن شهر اراک، شاید جستجوی سابقه تاریخی تولید فرش در آن بیهوده باشد ولی سوابق تاریخی دیگر حاکی از آن است که در ایران مرکزی به‌خصوص اصفهان، همدان، کاشان، قم، ساوه و حتی مناطق قدیم‌تر اطراف اراک نظیر فراهان، انجدان و غیره همواره تولید فرش وجود داشته است» (صوراسرافیل، ۱۳۷۲: ۱۷). ضمن این که «با مطالعه تاریخ گذشته اراک تصور می‌شود که قالی‌بافی در این شهر قدمت چندانی ندارد اما شواهد تاریخی، کیفیت و اعتبار قالی‌های دهه‌های پیش از آن روشن می‌کند که این ناحیه در قالی‌بافی از سوابق زیادی برخوردار بوده است. در بعضی از بخش‌های اراک مانند ساروق، فراهان [و جیریا] قدمت این هنر به سال‌های بسیار دور بازمی‌گردد» (ژوله، ۱۳۹۰: ۱۸۹). شهرت قالی اراک به تدریج از اواسط قرن ۱۹ م/ ۱۳ ه.ق با خرید قالی‌های نو و کهنه اراک (منطقه فراهان و مشخصاً قالی‌های ساروق و جیریا) توسط تجار تبریزی و صادر کردن آن‌ها به ترکیه و از آنجا به اروپا و آمریکا - که با استقبال این جوامع روبه‌رو شد - نمودار گشت.

این ره‌آورد باعث شد تا شرکت‌های خارجی و به‌طور خاص زیگلر به در اراک شروع به تولید و صادر کردن قالی اراک (فراهان و ساروق) نمایند. منطقه اراک «از نیمه قرن نوزدهم مورد توجه بازرگانان تبریزی قرار گرفت و یک شبکه بازرگانی در تولید قالی در این شهر سازماندهی شد که به این ترتیب قالی‌های سلطان‌آباد هم در بازار داخل هم در

خارج از این عرضه شد. در سال ۱۸۷۰ میلادی^۱ شرکت زیگلر^۲ که شعبه مرکزی آن در منچستر قرار داشت و در آن سال‌ها مهم‌ترین شرکت صادراتی فعال در ایران بشمار می‌رفت، یک شعبه نیز در سلطان‌آباد در داخل یک قلعه^۳ تأسیس کرد. در عرض چند سال، مالکان شرکت زیگلر در سلطان‌آباد کارگاه‌هایی را به راه انداختند با بیش از دو هزار دار قالی، انبار و آزمایشگاهی برای جمع‌آوری و کار بر روی مواد رنگ دهنده. تولید چنان زیاد بود که در نتیجه تهیه و فراهم کردن پشم مورد نیاز به‌سختی صورت می‌گرفت. [به‌گونه‌ای] که از سال ۱۸۹۶ مجبور شدند از کرمانشاه پشم وارد کنند» (صباحی، ۱۳۹۳: ۳۶۰).

از این رو «تقاضاهای پی‌درپی بازار برای عرضه نمونه‌هایی جهت صادرات، محرک جدیدی برای بافندگی بود و از نیمه قرن نوزدهم تا نیمه قرن بیستم سبب گسترش وسیعی در امر تولید شد» (صباحی، ۱۳۹۳: ۲۵۵). مکتب قالی‌بافی اراک از نظر شیوه و کیفیت بافت (ریزبافت و درشت‌بافت) به دو دسته تقسیم‌بندی می‌شود که قالی‌های بافت جیریا به واسطه کیفیت بالای آن در زمره قالی‌های ریزبافت (تراکم بالا، اعلا بافت) بشمار می‌رود. قالی‌های بافت جیریا از منظر کیفیت بافت، نظم و ساختار، از گذشته تا به امروز، از نمونه‌های قابل قبول قالی اراک بشمار می‌رود.

واژگان بومی و رایج در قالی‌بافی جیریا طاعات فرهنگی

یکی از ویژگی‌های برجسته و غیرقابل انکار در مکاتب قالی‌بافی و کانون‌های بافندگی مناطق مختلف ایران، واژگان و لغات بومی و رایج در این پیشه است. این پدیده بخشی از فرهنگ مربوط به قالی‌بافی و هویت هنری مردمان و بافندگان آن منطقه است. اگرچه این

۱- تاریخ دقیق تأسیس دفتر شرکت زیگلر در سلطان‌آباد مشخص نیست. سال‌های ۱۸۷۰، ۱۸۷۸ و ۱۸۸۳ میلادی، تاریخ‌هایی است که برای آن بکار می‌رود.

2. Ph. Ziegler & Company

۳- امروزه به نام قلعه وکیل معروف است.

فرهنگ و بخشی از آن در بین بافندگان قالی دست‌بافت ایرانی مشترک است، لیک هر منطقه برخی واژگان هرچند اندک، مربوط و مختص به خویش دارد. در هنر قالی‌بافی جیریا و بافندگان آن واژگانی تخصصی و بومی وجود دارد که در سرتاسر نظام بافندگی استان مرکزی و جغرافیای اراک، برجسته و متمایز است. در جدول ۱، واژگان و لغات رایج در هنر قالی‌بافی این روستا نشان داده شده است. یکی از منحصربه‌فردترین و در حقیقت نادرترین رخدادهای عرصه قالی‌بافی که نه تنها در اراک و استان مرکزی، بلکه در ایران دیده نمی‌شود، حضور جدی و پررنگ مردان جیریا در بافتن قالی است. بسیاری از مردان این روستا در کنار همسران خود، به کار قالی‌بافی مشغول هستند (عکس ۲).

جدول ۱- واژگان بومی و رایج در نظام بافندگی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

چاله پُرن: اصطلاحاً به مردهایی گفته می‌شود که صرفاً در بافتن بخش‌های ساده از یک رج به همسر خود کمک می‌کنند. آنان در نقشه کردن، رد کردن پود، آراشت و پرداخت کردن، دخل و تصرفی ندارند.		قیچی پرداخت (از بین هم درآوردن، جدا و مرتب کردن پرزها)
		آراشت: آرایش کردن
		دراز کردن: دار کردن، بر دار کردن، چله‌کشی
قیچی آراشت: از این قیچی در بریدن، کوتاه کردن و صاف کردن پرزها و هم‌چنین آماده کردن برای بافتن رج بعدی استفاده می‌شود.		شال‌بافی: نخستین مرحله از آغاز بافت قالی (لبه پائین فرش)
		کلفتون: ضخیم و معمولی (درشت‌بافت)
تنه: چله	وز: عرض	نازکون: نازک و ظریف (ریزبافت)
نُخسه: نقشه	قد: طول	کوجو: کوچی
ایلیمه: گره	بوم: زمینه	تُو (تابیدن) دار: چله
تنه بند: چله‌کش	پو زیر: پود زیر	قلاب: تیغ، چاقوی مخصوص قالی‌بافی
شانه: دفتین	بُر: رج	پو رو: پود رو
		تیون: خُمره رنگرزی از جنس گل

عکس ۲- مردان بافنده قالی در جیریا

(منبع: پژوهش‌گر/محمد وروانی فراهانی /

www.dana.ir/www.shabestan.ir/detail/photo)

آراشت^۱ (آرایش) کردن ماه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در نظام بافندگی ایران، یکی از مهم‌ترین مراحل ضروری که از مؤلفه‌های برجسته در کیفیت، عرضه و نهایتاً خرید قالی بشمار می‌رود، پرداخت است که خود را در بریدن اضافات رج، یکسان و صاف کردن پرزها نشان می‌دهد. این نوع پرداخت در طول بافت قالی و در واقع رج به رج اتفاق می‌افتد. اما پس از اتمام قالی و در اصطلاح از دار افتادن قالی، پرداخت نهایی نیز صورت می‌گیرد. که آخرین مرحله از فرآیند تولید قالی است و

1. Arasht

تقریباً در همه مناطق مختلف ایران به‌استثنای برخی تفاوت‌ها بکار می‌رود. یکی از تفاوت‌های قالی جیریا همچون سایر تفاوت‌ها نظیر بافت و کیفیت بافت، مقوله "پرداخت" و به‌اصطلاح محلی مرحله "آراشت" (آرایش) کردن قالی است که پس از اتمام چند رج اتفاق می‌افتد. بدین صورت که بافنده با قیچی مخصوص پرداخت، با برش و دورگیری بسیار محتاطانه و ظریف گونه از امتداد برخی گل‌ها، سعی در برجسته‌سازی برخی ساقه‌ها، گل‌ها و گلبرگ‌ها می‌کند (عکس ۳).

عکس ۳- نحوه آراشت (آرایش کردن) در قالی جیریا (منبع پژوهش‌گر)

ابعاد فن شناختی قالی‌های جیریا

از آنجایی که قالی جیریا زیرمجموعه قالی اراک بشمار می‌رود، از این‌رو در بُعد فن شناختی نیز دارای ویژگی‌هایی است که در قالی اراک نمودار است و تنها تفاوت در بخش پرداخت و تکمیل قالی است که شیوه‌ای مختص بافندگی جیریاست. مختصات و ابعاد فنی قالی جیریا شامل دار قالی‌بافی، ابزار و مواد اولیه، فن (تکنیک) بافت، نوع گره و رک‌شمار (رج‌شمار) و ابعاد و اندازه می‌باشد. دارهای قالی‌بافی در جیریا از نوع دارهای عمودی است. این دارها در گذشته از جنس چوب و ثابت بود که به‌مرور زمان جای خود را به دارهای فلزی و گردان داد. ابراز مورد استفاده در قالی‌بافی (عکس ۴) شامل قیچی برش رج و قیچی پرداخت، کارد (چاقو)، شانه برای مرحله "پیش‌کشی گره‌ها و نظم دادن گره‌ها و رج"، دفتین (دغه)، می‌باشد. هم‌چنین مواد اولیه شامل خامه‌های رنگین و متنوع است که به‌صورت آماده توسط اتحادیه فرش روستایی از شهرهایی نظیر قم، کاشان یا اصفهان تأمین می‌شود. فن بافت در قالی جیریا از نوع تمام لول بافت است. نوع و کیفیت بافت در سطح ریزبافت و با تراکم بالا (رج‌شمار بالا) می‌باشد. به‌گونه‌ای که به قالی اعلا بافت شهرت دارد. نوع گره نامتقارن یا فارسی است. قالی جیریا از این‌رو که از سفتی و استحکام بالایی برخوردار بوده و به خاطر این ویژگی - که سبب افزایش عمر قالی می‌شود و در هنگام راه رفتن بر روی آن کاملاً مشهود است - از سوی کارشناسان با نام قالی "آهنین" شناخته می‌شود. به نقل از اهالی جیریا و تولیدکنندگان، در این روستا سالانه ۲۰۰۰ مترمربع قالی تولید می‌شود.

در گویش و ادبیات قالی‌بافی اراک و کانون‌های آن همچون جیریا، از گذشته‌های دور همواره واژه "رک" یا رک‌شمار برای محاسبه اندازه نقشه بکار می‌رفت. در صورتی که از یکی دو دهه گذشته و در حال حاضر در کنار رک و البته به‌جای آن، از واژه رج یا رج‌شمار استفاده می‌شود، اگرچه در بین بازاریان و فعالین حوزه تولید (بافندگان و تولیدکنندگان)، همچنان واژه رک رایج و معمول است (تأکید بر واژگان بومی). رک عبارت است از: یک ردیف گره (کوچک‌ترین واحد و میزان محاسبه اندازه و ابعاد قالی)

عرضی قالی. میزان محاسبه نقشه قالی در اراک بر اساس رک یا رک‌شمار در مقیاس $\frac{1}{4}$ یا (یک چارک) معادل ۲۶ سانتی‌متر $\frac{1}{4}$ زرع است. اما رج در میزان محاسبه رج‌شمار، معادل $\frac{6}{5}$ سانتی‌متر یک گره زرعی است.^۱ قالی جیریا بر اساس کیفیت در رک‌شمار ۱۶۰، ۱۸۰ و ۲۰۰ (رج‌شمار ۴۰، ۴۵، ۵۰)، تولید می‌شود و هیچ‌گاه از رک‌شمار ۱۶۰ یا رج‌شمار ۴۰، پایین‌تر نیست. ابعاد و اندازه‌ها به‌عنوان مؤلفه‌ای دیگر در قالی جیریا، مختلف و متنوع است. بسته به نوع سفارش و یا تصمیم بافنده انتخاب و بافته می‌شود. در شکل، ابعاد و اندازه‌های قالی جیریا ذکر شده است. ابعاد قالی‌هایی که در جیریا بافته می‌شود، متنوع است. اما به‌طور عمده بافت قالی با اندازه‌های دو زرع، شش متری و در برخی مواقع هفت متری، در این منطقه رایج است از این‌رو که به گفته اهالی از منظر اقتصادی و استقبال خریداران صرفه مطلوب‌تری دارد. در جدول ۲، اندازه‌های مختلف قالی‌های جیریا نشان داده است.

عکس ۴- ابزار بافندگی در قالی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

۱- برای مثال، وقتی گفته می‌شود یک قالی ۴۰ رج، یعنی بر اساس محاسبات بالا، $6/5 \times 40$ که می‌شود ۲۶۰ یعنی این قالی ۲۶۰ رک است. و به‌عکس وقتی گفته می‌شود یک قالی ۲۶۰ رک یعنی $4 \div 260$ که می‌شود ۶۵ رج یعنی رج‌شمار آن ۶۵ است. در حقیقت برای کاربرد مفهوم رک می‌بایست عدد مورد نظر را در ۴ ضرب و برای کاربرد مفهوم رج، آن عدد بر ۴ تقسیم می‌شود.

جدول ۲- اندازه‌های رایج و معمول در قالی جیریا بر اساس ذرع و متر و اصطلاحات بومی و رایج منطقه و بازار (منبع: پژوهش‌گر)

اصطلاح رایج	ابعاد و اندازه (سانتی‌متر)	اصطلاح رایج	ابعاد و اندازه (سانتی‌متر)
دو ذرع	۲۰۸×۱۳۰	پُشتی	۹۵×۹۵، ۹۰×۷۰، ۶۰×۱۰۰
پرده‌ای	۲۶۵×۱۶۵، ۲۶۵×۱۶۵	تک‌گلی	۵۰×۵۰
شش متری	۳۱۲×۲۰۸	منظره، مُبلی	۶۵×۵۰
هفت متری	۳۲۰×۲۲۰	خَرک (ذه گره بیست گره، ذرع چارک)	۱۳۰×۶۵
		ذرع و نیم	۱۵۶×۱۰۴

رنگ و رنگ‌بندی در قالی جیریا

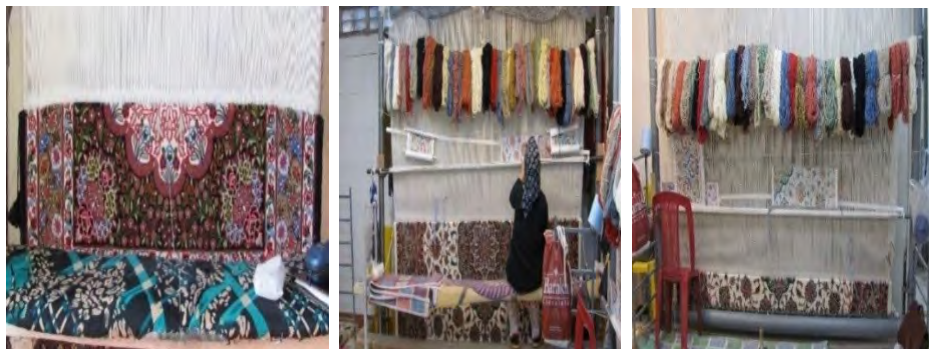
در روستای جیریا در گذشته، در برخی موارد و به صورت محدود، رنگ‌رزی صورت می‌گرفت. رنگ‌های مورد استفاده در قالی جیریا از گذشته تاکنون همواره دچار تغییراتی از قبیل افزایش طیف‌های رنگی و نیز حذف برخی از آن‌ها، بوده است. از گذشته تا دو دهه اخیر، رنگ‌های کاربردی حداکثر ۱۸ مورد بوده است. اما در حال حاضر این رنگ‌ها بین ۳۰ تا ۳۶ نمونه رنگی است. میزان و تعداد رنگ‌های کاربردی در قالی را نقشه‌ها و تنوع کمی رنگ‌ها مشخص می‌کند. تعداد رنگ‌های موجود و امروزی در قالی جیریا در جدول ۳ نشان داده شده است. اگرچه رنگ در قالی جیریا متنوع و گونه‌گون است، اما در یک نگاه کلی و اجمالی، رنگ غالب و فراگیر قالی این روستا بین رنگ‌های گرم و نیمه گرم متمایل به خاکستری و خنثی و طیفی از صورتی و خرمایی است. از رنگ‌های فیلی (خاکستری)، قرمز، قهوه‌ای و سفید به بهترین وجه استفاده و مدد گرفته شده است (عکس ۵).

عکس ۵- نمونه‌هایی از رنگ‌بندی قالی‌های جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

نمونه‌هایی از دارهای قالی و قالی‌های در حال بافت در جیریا

همان‌گونه که گفته شد، قریب به پانصد دار قالی در خانه‌های جیریا و توسط بافندگان این روستا برپاست. به گونه‌ای که در هر خانه دو الی سه دار قالی دیده می‌شود که اعضای خانواده به صورت گروهی در مشغول بافت و تولید این محصول بومی هستند. در عکس ۶، نمونه‌هایی از این قالی‌ها که در حال بافت است، نشان داده شده است. همان‌گونه که در عکس مشاهده می‌گردد، قالی‌های در ابعاد و اندازه‌های مختلف تولید می‌شود.

عکس ۶- نمونه‌هایی از قالی‌های در حال بافت جیریا (منبع: پژوهش‌گر، ۱۴۰۰)

جدول ۳- انواع رنگ‌های به‌کاررفته در قالی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

 سبز زیتونی	 شتری کم‌رنگ	 قهوه‌ای سوخته	 دارچینی
 شرابی	 مسی	 صورتی (چهره‌ای)	 الماسی سیر
 شتری روشن	 سبز زیتونی	 خاکستری روشن	 خاکی بژ
 الماسی سیر	 الماسی روشن	 آبی روشن	 دارچینی

 سرمه‌ای	 یاسی	 کاهی	 سبز سنجدی
	 خاکستری	 کرم	 دوغی
 خاکی سیر	 لاکی (گلنار)	 الماسی روشن	 آبی روشن
 سبز یشمی	 سبز باز	 قهوه‌ای	 زرشکی
 قارابی	 سبز هلی	 آبی دور گل	 آبی سیر

انواع نقشه‌ها و طرح‌های قالی جیریا

طرح‌ها و نقشه‌هایی که در جیریا بافته می‌شود، بخشی از نقشه‌های نظام بافندگی اراک و فراهان است. که با بررسی و مطالعه مشخص گردید عمدتاً در سه طیف مختلف از منظر خاستگاه قرار می‌گیرند: نقشه‌های بومی و اصیل منطقه اراک که دارای سابقه و پیشینه قدیمی بوده و به‌طور غالب توسط هنرمندان بومی و ساکن اراک طراحی و عرضه شده است. نقشه‌های اقتباسی یا وارداتی که به شیوه‌های گوناگون (مثلاً توسط تولیدکنندگان) در جغرافیای بافندگی استان و منطقه اراک و فراهان و خاصه جیریا، وارد و بافته می‌شوند. نقشه‌ها و طرح‌های جدید و امروزی که توسط طراحان اراک بر مبنای خلاقیت و نوآوری

و یا الگوبرداری و تلفیق با نقشه‌های قدیمی، طراحی و عرضه شده‌اند. ذکر این نکته هم ضروری می‌نماید که یک از ویژگی‌های بافندگان جیریا این است که با مشورت با تولیدکنندگان و فروشندگان خبره در بازار، نقشه مورد نظر را برای بافتن انتخاب می‌کنند. برخی از نقشه‌هایی که در اینجا معرفی می‌گردد نظیر ماهی فراهان، هفت درویش، منظره، خیام و لیلی و مجنون، در گذشته بافته می‌شد، لیک امروزه یا بافته نمی‌شود و یا بسیار محدود تولید می‌گردد.

۱. طرح‌ها و نقشه‌های بومی و رایج در جیریا

نقشه‌های بومی و اصیل و قدیمی عبارت است از: لچک و ترنج (که در اصطلاح محلی جیریا به نقشه "پنج ترنج" معروف است. از این رو که یک ترنج مرکزی در میانه قالی و لچک‌ها یا "گوشه‌ها" که یک چهارم ترنج را تشکیل می‌دهد و روی هم‌رفته پنج ترنج شکل می‌گیرد). طرح لچک و ترنج شامل انواع نقشه‌های متنوعی همچون، "ترنج شاه‌عباسی، دو حاشیه، لچک و ترنج خورشیدی (تبریزی)، دایره‌ای، افشان، بیضی، لوزی"، می‌باشد. نقشه لچک و ترنج هم از منظر طرح و هم از منظر رنگ، دارای گونه‌های فراوان و متنوع و در ابعاد مختلف و به‌طور خاص و عمدتاً در ابعاد شش متری بافته می‌شود. نقشه ترنج خورشیدی، یکی از نقشه‌های قدیمی منطقه فراهان است که شکل و فرم خاص ترنج میانی قالی همچون پر توهای خورشید تداعی می‌گردد. نقشه جغرافیا، نمونه دیگری از نقشه‌های بومی جیریا است. از دیگر طرح‌های بومی و دیرین روستای جیریا، طرح مستوفی (شکسته) است. طرح مستوفی، یکی از رایج‌ترین طرح‌های مورد استقبال در جیریا است. در ارتباط با نام این طرح، دو روایت است. نخست این که این طرح متعلق به مستوفی از ملاکین و شخصیت‌های بزرگ اراک است، در حقیقت به سفارش شخص ایشان، طرح مذکور طراحی و بافته شد. روایت دوم حکایت از اصالت قفقازی این طرح دارد. گویا این طرح از منطقه قفقاز وارد نواحی شمال و شمال غربی ایران و به‌طور خاص تبریز شد که توسط مستوفی‌الممالک سیاست‌مدار دوره قاجار به ایران و اراک وارد و رایج شد

(داعی،^۱ ۱۴۰۰، یادداشت ۱). البته حکایت دوم به واقعیت نزدیک است چه این که یکی از طرح‌های رایج و قدیمی که در مکتب بافندگی تبریز بافته می‌شد، طرح و نقشه مستوفی است. نوع دیگری از مستوفی که بندهای منحنی داشته (مستوفی منحنی) و حاصل ایده پردازی و خلاقیت طراحان اراک بوده، وجود دارد که در ژمره دسته سوم از طرح و نقشه‌های جیریا قرار می‌گیرد. از دیگر نقشه‌های بومی جیریا می‌توان به نقشه "افشان کله گاوی"، اشاره داشت که در ژمره نقشه‌های افشان شاه‌عباسی است. اصطلاح کله گاوی از این روی به این طرح اطلاق می‌شود که بخش بیرونی گل‌های شاه‌عباسی، مزین به نقش‌مایه سر گاو یا جاندار دیگری همچون گرگ است. این طرح به صورت ثابت در ابعاد دو ذرع و با زمینه سفید بافته می‌شود. نقشه اصیل و قدیمی "دسته گلی"، از دیگر نقشه‌های بومی و دیرین در منطقه فراهان، ساروق و جیریا بشمار می‌رود که اگرچه بافت آن به صورت محدود صورت می‌گیرد، لیک، یکی از این نوع نقشه‌ها بشمار می‌آید. در عکس ۷، نمونه‌هایی از نقشه‌های بومی جیریا و در جدول ۴، نمونه‌ها به همراه سایر مختصاتشان، نشان داده شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- آقای رامین داعی یکی از کارشناس برجسته و ژنده‌قالی اراک و فراهان است.

عکس ۷- نمونه‌هایی از نقشه‌های بومی بافت جیریا، به ترتیب از بالا و از راست، افشان کله‌گاوی، جغرافیا، لچک و ترنج خورشیدی، دسته‌گلی جغرافیا، سوار آبادی و افشان شاه‌عباسی (منبع: پژوهش‌گر)

جدول ۴- مختصات نقشه‌های بومی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

نام نقشه (طرح)	رج‌شمار	ابعاد (سانتی‌متر)	رنگ‌های مورد استفاده	عکس
لچک و ترنج (پنج ترنج)	رج ۴۰ (۱۶۰ رِک)	۲۰۰*۳۰۰ (۶ متری)	لاکی (گلناری)، آبی، سبز، سفید، قهوه‌ای، سرمه‌ای، آبی روشن، کاهی، سبز سیر، شرابی، صورتی، دارچینی، شتری، سبز هلی، دوغی، مسی.	
افشان کله‌گاو	رج ۴۰ (۱۶۰ رِک)	۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)	سفید، پوست‌پیازی، مسی، سیاه، قرمز، سبز یشمی، آبی، سیر، لاکی (گلناری)، آبی، سبز سنجلی، الماسی، کاهی، قهوه‌ای باز، سرمه‌ای، عنابی، فیروزه‌ای، صورتی.	
ترنج خورشیدی	رج ۴۰ (۱۶۰ رِک)	۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)	سفید، الماسی سیر و روشن، مسی، سبز زیتونی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ، سرمه‌ای، آبی تیره، پوست‌پیازی، صورتی، دوغی، لاکی، خاکستری، زرشکی، قارایی.	
مستوفی شکسته	رج ۴۰ (۱۶۰ رِک)	۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)	مسی، سرمه‌ای، الماسی روشن، الماسی سیر، لاکی آبی روشن، سفید، قهوه‌ای، صورتی، سبز زیتونی، سبز یشمی، شرابی، شتری، دوغی، دارچینی.	

	<p>مسی، سفید، پوست پیازی، سیاه، قرمز، سبز یشمی، آبی، سیر، لاک (گلناری)، آبی، سبز سنجدی، الماسی، کاهی، قهوه‌ای باز، سرمه‌ای، عنابی، فیروزه‌ای، صورتی.</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۸*۱۶۰</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ ری)</p>	<p>جغرافیا</p>
	<p>مسی، لاک (گلناری)، آبی، سبز، سفید، قهوه‌ای، سرمه‌ای، آبی روشن، کاهی، سبز سیر، شرابی، صورتی، دارچینی، شتری، سبز هلی، دوغی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰۰ (۱۶۰ ری)</p>	<p>سوار آبادی</p>
	<p>سفید، پوست پیازی، مسی، سیاه، قرمز، سبز یشمی، آبی، سیر، لاک (گلناری)، آبی، سبز سنجدی، الماسی، کاهی، قهوه‌ای باز، سرمه‌ای، عنابی، فیروزه‌ای، صورتی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ ری)</p>	<p>افشان شاه‌عباسی</p>
	<p>دوغی، خاکستری، سفید، الماسی سیر و روشن، مسی، سبز زیتونی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ سرمه‌ای، آبی تیره، پوست پیازی، صورتی، لاک، زرشکی، قارایی.</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۸*۱۶۰</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ ری)</p>	<p>دسته‌گلی</p>

۲. طرح و نقشه‌های غیربومی

دومین دسته از طرح و نقشه‌های جیریا شامل نقشه‌های غیربومی و وارداتی یا اقتباسی است که در این روستا، رایج و دارای سابقه قابل توجه است. منظور از نقشه‌های غیربومی، در واقع نقشه‌هایی است که به شیوه‌های مختلف از دیگر مکاتب و مناطق بافندگی ایران وارد مکتب بافندگی اراک یا سلطان‌آباد (فراهان، ساروق و جیریا...) شده است. به‌طور معمول این نوع نقشه‌ها در تمام جغرافیای بافندگی استان مرکزی و به‌طور خاص کانون‌ها و روستاهای منطقه فراهان رایج و بافته می‌شود. نقشه‌های غیربومی که در روستای جیریا بافته می‌شود عبارت است از: طرح زیرخاکی، که اصالت و خاستگاه آن به کاشمر در منطقه خراسان برمی‌گردد. این طرح، یکی از نقشه‌های رایج در کانون بافندگی کاشمر است. مشخص نیست از چه زمانی این طرح وارد استان مرکزی و کانون‌های بافندگی آن شد. طرح و نقشه زیر خاکی به صورت‌ها، اندازه‌ها و تناسب‌های متنوع همچون رُبعی (یک چهارم)، یک طرفه (نیمه)، محرابی، محرابی کتیبه‌ای، یکسره (تمام نقشه - کل نقشه طراحی شده)، بافته می‌شود. ساختار این نقشه متشکل از اشکال و نقش‌مایه‌های متنوع شامل کوزه، گلدان، جام، قوری و قندیل، عناصر نمادین نظیر سردیس‌های پادشاهان، جانوران ترکیبی همچون شیر دال یا شیر بالدار از هنر ایران در دوره‌های مختلف، نقوش پرندگان همچون سیمرغ و خروس، نقوش گیاهی (درخت، گل و بوته) و خط نگاره‌ها (از دیگر زبان‌ها)، می‌باشد. این نقشه در ابعاد خرد و دو ذرع بافته می‌شود (عکس ۸).

از دیگر طرح‌های قالی جیریا که نقشه‌ای وارداتی و غیربومی است، طرح و نقشه راوری است. گفته می‌شود خاستگاه این طرح راور کرمان است که در گذشته وارد منظومه طرح و نقشه اراک شد و توسط طراحان بومی بر مبنای خلاقیت و نوآوری، به یکی از طرح‌های رایج در قالی‌بافی اراک شد. البته امروزه بافت و عرضه این طرح و نقشه بسیار محدود شده است. ساختار و کالبد اصلی طرح، گونه‌ای از لچک و ترنج است. ترنجی بیضی‌شکل در مرکز طرح با رنگ کرمی که در زمینه‌ای از قرمز تند محصور شده و نخستین نگاه را به سوی خویش جلب می‌کند. محتوای ترنج گل‌های زنبقی و درختان

انتزاعی و مینیاتوری است که در فضایی تنگاتنگ کنار هم، هم‌نشین شده‌اند. این نقشه به‌طور ثابت در ابعاد دو ذرع بافته می‌شود. یکی از طرح‌های رایج در روستای جیریا نقشه ظل‌السلطان است. در ارتباط با این نقشه عقیده بر این است از دیگر مناطق و به‌طور خاص اصفهان وارد نظام طراحی اراک شده است. ظل‌السلطان «طرحی از قالی ایران که بیش‌تر در اراک، فراهان، ملایر، آباده و ابرکوه بافته می‌شود و منسوب به نمونه‌ای از طرح قالی است که برای ظل‌السلطان فرزند بزرگ ناصرالدین‌شاه قاجار بافته شده است. این طرح از واگیره‌ای با نقش گل‌دان پُر گل شکل گرفته که در متن قالی تکرار شده است» (میرجمالی و گودرزی، ۱۳۹۶: ۱۰۷). طرح ظل‌السلطانی ردیف‌هایی از گلدان‌ها یا سبدهایی از گل‌های رُز سرخ ایرانی در زمینه سفید شکری است. بر روی گل‌ها و در طرفین گلدان، پرندگان (احتمالاً طوطی) به رنگ موشی یا خاکستری نشسته است. این طرح قریب به یک دهه است که به‌صورت محدود بافته می‌شود. طرح و نقشه ظل‌السلطان در شکل‌ها و ساختارهای متنوعی طراحی می‌شود (عکس ۸). از دیگر نقشه‌های غیربومی که به گفته کارشناسان بومی از کرمان یا تبریز وارد جغرافیای بافندگی اراک شد و در برهه‌ای در جیریا بافته می‌شد، طرح و نقشه هفت درویش است که خاستگاه آن مشخص نیست. این نقشه دارای ماهیت عکسی است که در متن زمینه آن هفت درویش عارف به همراه کشکول درویشی همچون شخصیت شاه نعمت‌الله ولی، نورعلیشاه و صفی‌علی‌شاه (عکس ۹) که شاید کنایه از هفت منزلگاه سلوک و عدد مقدس هفت باشد، به عکس درآمده است. ضمن این که در حاشیه آن نیز تصاویر عرفا و دراویش با فواصل، نقش‌پردازی شده است (عکس ۸). از دیگر نقشه‌های غیربومی بافت منطقه اراک و مشخصاً جیریا، می‌توان به نقشه‌های خشتی (که خاستگاه آن چهارمحل و بختیاری است)، حاج‌خانمی (با خاستگاه کاشان)، راوری (خاستگاه راور کرمان) و نقشه‌های عکسی شامل قاب قرآنی کف ساده، منظره طبیعت، خیام و لیلی و معجون، اشاره داشت (عکس ۸). در جدول ۵، نقشه‌های یادشده به همراه مختصاتشان ذکر گردیده است.

تصویر ۸- نمونه‌هایی از نقشه‌های غیربومی بافت جیریا، به ترتیب از بالا و از راست، زیرخاکی، راوری، منظره خيام، هفت درویش، قاب قرآنی، حاج‌خانمی، ظل‌السلطان و خشتی (منبع: پژوهش‌گر)

تصویر ۹- نمونه‌هایی از قالی‌های درویشی و شمایل نورعلیشاه
(منبع: www.mpxrrcad19ou.cloudfront.net www.azerbaijanrugs.com)

جدول ۵- مختصات نقشه‌های غیربومی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

نام نقشه (طرح)	رج‌شمار	ابعاد (سانتی‌متر)	رنگ‌های مورد استفاده	عکس
زیر خاکی	۴۰ رج (۱۶۰ رک)	۶۵*۱۳۰ (خرک، ده گره بیست گره)	لاکی (گلناری)، آبی، سبز، سفید، قهوه‌ای، سرمه‌ای، آبی روشن، کاهی، سبز سیر، شرابی، صورتی، دارچینی، شتری، سبز هلی، دوغی، مسی.	
راوری	۴۰ رج (۱۶۰ رک)	۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)	سفید، پوست پیازی، مسی، سیاه، قرمز، سبز یشمی، آبی، سیر، لاکی (گلناری)، آبی، سبز سنجدی، الماسی، کاهی، قهوه‌ای باز، سرمه‌ای، عنابی، فیروزه‌ای، صورتی.	

ورود نقش‌مایه طاووس به هنر زرتشتی دوزی ، پشوتنی‌زاده | ۱۰۳

	<p>سفید، الماسی سیر و روشن، مس، سبز زیتونی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ سرمه‌ای، آبی تیره، پوست‌پیازی، صورتی، دوغی، لاک‌ی، خاکستری، زرشکی، قارایی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>ظل السلطان</p>
	<p>مس، سرمه‌ای، الماسی روشن، الماسی سیر، لاک‌ی آبی روشن، سفید، قهوه‌ای، صورتی، سبز زیتونی، سبز یشمی، شرابی، شتری، دوغی، دارچینی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>هفت درویش</p>
	<p>عنابی، سفید، آبی، سبز، قهوه‌ای باز، خاکی، دوغی، دارچینی، قهوه‌ای، قرمز، زرد خردلی، مسی، زرشکی، شتری، سفید، سیاه، الماسی، فیروزه‌ای، عنابی، قهوه‌ای سیر، سرمه‌ای</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (۱۳ متر)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>خشتی</p>
	<p>سفید، الماسی سیر و روشن، مس، سبز زیتونی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ سرمه‌ای، آبی تیره، پوست‌پیازی، صورتی، دوغی، لاک‌ی، خاکستری، زرشکی، قارایی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (۱۳ متر)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>حاج خانمی</p>

	<p>دارچینی، لاکسی (گلناری)، آبی، سبز، سفید، قهوه‌ای، سرمه‌ای، آبی روشن، کاهی، سبز سیر، شرابی، صورتی، شتری، سبز هلی، دوغی، مسی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (۱۳ متر)</p>	<p>۴۰ رج (۱۶۰ رگ)</p>	<p>قاب قرآنی</p>
	<p>آبی نفتی، آبی تیره، سبز زیتونی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ، سرمه‌ای، پوست‌پیزی، صورتی، دوغی، لاکسی، دوغی، لاکسی، خاکستری.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (۱۳ متر)</p>	<p>۴۰ رج (۱۶۰ رگ)</p>	<p>منظره (خیام)</p>

معرفی اساتید طراح فعال و برجسته در طراحی نقشه قالی جیریا

از برجسته‌ترین استادان به‌ویژه در سه دهه گذشته می‌توان به استاد عزت‌الله ابراهیمی، استاد محمد آستانه، استاد محمدحسین رضایی و استاد داوود بُرجی، اشاره داشت. اگرچه طراحان و نقاشان دیگری هم بودند که البته رفته‌رفته حضور ایشان در بازار و فعالیت طراحی، کم‌رنگ گشت. طرح‌ها و نقشه‌های قالی جیریا بیش‌تر حاصل اندیشه و قلم اساتید یادشده است. استاد عزت‌الله ابراهیمی متولد سال ۱۳۱۱ در شهر اراک است. وی یکی از برجسته‌ترین هنرمندان طراح قالی اراک است که در کاروانسرای کاشانی واقع در بازار اراک، مشغول به کار طراحی نقشه قالی بود. ایشان در دوران نوجوانی به دلیل علاقه و استعداد در نقاشی و طراحی نقشه قالی، وارد این حرفه شد و تا سال ۱۳۳۶ شمسی در نزد استادان صاحب‌نام اراک مشغول کسب و تکمیل مهارت طراحی شد و در سال ۱۳۵۴ موفق به اخذ مدرک طراحی و نقاشی فرش از مرکز آفرینش‌های هنری شد. استاد تا سال ۱۳۹۴،

ورود نقش‌مایه طاووس به هنر زرتشتی دوزی، پشوتنی‌زاده | ۱۰۵

مشغول طراحی نقشه‌های قالی بود. او طرح‌ها و نقشه‌های بسیاری را طراحی و عرضه نمود که از آن جمله می‌توان به طرح اطلسی، انواع طرح‌های لچک و ترنج شاه‌عباسی، مستوفی گل فرنگ، شیخ صفی، شیخ لطف‌اللهی، چرخش (گردش) پرنده، مرغ ماهی‌خوار و غیره اشاره داشت. استاد محمد آستانه از دیگر اساتید پیشکسوت طراح قالی اراک است که متأسفانه علیرغم تلاش فراوان کسب اطلاعات مختصر در ارتباط با ایشان میسر نگشت. استاد مراد رضایی و استاد داوود برجی نیز از طراحان فعال قالی اراک بشمار می‌روند که هم‌اکنون در بازار قالی اراک (سرای هزاوه‌ای‌ها و کاشانی‌ها) مشغول به فعالیت هستند.

تصویر ۱۰- اساتید طراح قالی اراک، از راست به چپ، استاد ابراهیمی، رضایی و برجی
(منبع پژوهش‌گر، www.mehrnews.com)

۳. طرح‌ها و نقشه‌های طراحان معاصر

دسته سوم از طرح‌ها و نقشه‌های رایج در قالی جیریا، نقشه‌های برخی از طراحان معاصر همچون استاد ابراهیمی، آستانه و بُرجی است که در این روستا به فراوانی بافته می‌شود. این طرح‌ها حاصل خلاقیت و نوآوری و ایده‌پردازی اساتید بومی اراک است که با برداشتی از نقشه‌های گذشته، طراحی و عرضه گشته است. اگرچه این گونه نقشه‌ها متنوع

است، لیک آن تعداد که در جریا رایج است، معرفی می‌گردد. این طرح‌ها در عکس شماره ۱۱ و سایر مختصاتشان در جدول ۶، نشان داده شده است. از طرح‌های رایج و پُرطرف‌دار در جیریا، طرح و نقشه مستوفی منحنی است. این نقشه را استاد ابراهیمی طراحی و عرضه کرد. در این طرح، بندهای شکسته یا نیمه شکسته به خطوط نرم و منحنی و اصطلاحاً حلزونی تغییر شکل داده است. هم‌چنین در رنگ‌بندی نیز رنگ زمینه، گل‌ها و بندهای حلزونی وار طرح به سلیقه طراح تغییر نموده است. به گونه‌ای که طرح‌هایی با زمینه فیلی، خاکستری کم‌رنگ و ملیح طراحی و عرضه می‌شود. اساس نقشه گل و بوته‌ها و به‌طور خاص گل‌های رُز سرخ ایرانی در زمینه است که با بندهای اسلیمی حلزونی صورتی مایل به بژ در زمینه‌ای از رنگ سُر مه‌ای طراحی و ترسیم شده است. حاشیه این نقشه به‌طور ثابت از رنگ قرمز تبعیت می‌کند و با برگ‌های سفید چناری شکل و گلی هندسی‌گون به تناوب طراحی شده است. در برخی موارد نیز مشاهده می‌شود که خود بافته به سلیقه و اختیار خود، رنگ‌های یادشده را در طرح و نقشه مذکور تغییر و اعمال می‌کند. این نقشه در اندازه‌های ذرع و نیم، دو ذرع و شش متری بافته می‌شود.

نمونه دیگری از نقشه‌های طراحان معاصر، طرح و نقشه فرهنگ است که توسط استاد فرهنگ میدی طراحی و عرضه شد. ساختار نقشه فرهنگ لچک و ترنج است. ترنج میانی از نو لوزی همراه با سر ترنج‌های غنچه‌ای شکل. گل‌های شاه‌عباسی همراه با برگچه‌های ریز در زمینه‌ای مسی‌رنگ اما برخلاف سایر طرح‌های افشان و عباسی که نقوش به‌طور فشرده و متراکم، هم‌نشین گشته‌اند، در نقشه فرهنگ با فواصل نقش‌پردازی شده‌اند و در کل زمینه‌ای خلوت و نه‌چندان شلوغ در به وجود آورده است. طرح و نقشه مرغ ماهی‌خوار از نقشه‌های رایج در قالی اراک است که توسط استاد ابراهیمی طراحی و عرضه شد. این نقشه در ابعاد خُرک، ذرع و نیم و حداکثر دو ذرع بافته می‌شود. در میانه زمینه سر مه‌ای رنگ و قاب دوازده ضلعی بیضی‌گون و گل و بوته‌های قرمز و ارغوانی رنگ، دو مرغ ماهی‌خوار در طرفین یک ساقه بوته قرار گرفته‌اند که مرغ بزرگ‌تر خود را به دور ساقه حلقه کرده است. در فضای بیرونی زمینه لچک‌های کشیده با زمینه‌ای کرم‌رنگ

ورود نقش مایه طاووس به هنر زرتشتی دوزی ، پشوتنی زاده | ۱۰۷

و گل و بوته‌های افشان قرار دارد. نقشه مرغ ماهی خوار نه در ساختار اصلی، بلکه در ابعاد نقش مایه مرغ‌ها و نیز رنگ‌های عناصر و نقش مایه‌های گیاهی، در رنگ‌بندی‌های متفاوتی طراحی و عرضه می‌گردد. از دیگر طرح‌های رایج و مورد استقبال در بین بافندگان جیریا، طرح و نقشه تک بته است. این طرح هم از دیگر آثار استاد عزت‌الله ابراهیمی است که توسط ایشان برای نخستین بار طراحی و عرضه شد. البته اساتید دیگری همچون استاد آستانه و استاد بُرجی نیز این نقشه را به سلیقه خویش طراحی و با عناصر و نقش مایه‌هایی دلخواه آن را آراسته و عرضه کردند. این نقشه در قالی جیریا بسیار پرطرفدار و رایج است. این نقشه در جیریا به وفور بافته می‌شود. ساختار نقشه تک‌بته بسیار پویاست و در انواع و اقسام طرح‌ها و تغییر در نقش مایه‌ها و رنگ‌بندی‌ها بافته می‌شود. این نقشه به‌طور غالب در ابعاد خُرک (ده گره بیست گره) بافته می‌شود. اما در دیگر اندازه‌ها همچون ذرع و نیم و دو ذرع نیز رایج و معمول است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عکس ۱۱- نقشه‌های طراحان معاصر اراک، به ترتیب از بالا و راست، مستوفی منحنی، فرهنگ، مرغ ماهی خوار، ته‌بته، اطلسی و کومه‌ای (منبع: پژوهش‌گر)

طرح و نقشه اطلسی، رایج‌ترین نقشه امروزی و معاصر در قالی جیریا است. این نقشه نخست توسط استاد ابراهیمی طراحی و عرضه شد. به‌مرور دارای طرح‌ها و رنگ‌بندی‌ها و ابعاد متنوع شد. نام اطلسی برگرفته از رنگ صورتی و ارغوانی و گل‌های پیازی شکلی است که ترنج میانی را احاطه کرده‌اند. طرح و نقشه اطلسی در ابعاد خَرک، ذرع و نیم، دو ذرع و پرده‌ای بافته می‌شود. طرح و نقشه‌های اطلسی در نظام بافندگی اراک در انواع متنوعی طراحی و عرضه می‌شود. این نقشه به‌طور عمده در جیریا بافته می‌شود. نقشه اطلسی از ویژگی‌های دیداری (بصری) و زیباشناختی منحصر به فردی برخوردار است که آن را در بین سایر نقشه‌ها برجسته می‌کند. ساختار و شاکله اصلی این نقشه در گذشته ثابت بوده است اما به‌مرور زمان و با توجه به رشد و توسعه کمی و کیفی تولید قالی در مناطق روستایی و هم‌چنین توجه به ارزش‌ها و کیفیت‌های زیباشناختی و اقتصادی، این ساختار دچار تغییر و تحول شد به گونه‌ای که امروزه انواع متنوعی از طرح‌های اطلسی در قالی جیریا دیده می‌شود. یکی از برجسته‌ترین عناصر زیباشناختی در این نقشه، طیف رنگی و متنوع صورتی (چهره‌ای) در فضای زمینه است. البته با گذشت زمان، دیگر رنگ‌ها نظیر ارغوانی یا شرابی و نیز دوغی (روناس خوابانیده شده در دوغ یا ماست) به منظومه رنگی این نقشه اضافه گردید. طرح و نقشه عقابی، یکی دیگر از نقشه‌های رایج و مورد بافت در جیریا است. این نقشه از طرح‌های مورد علاقه بافندگان جیریایی است و طراح آن، استاد محمد آستانه است. اساس این نقشه متشکل از دو عقاب بال‌گشوده در بالاترین نقطه زمینه است.

طرح و نقشه کومه‌ای از دیگر نقشه‌های پرترفدار در بین بافندگان و تولیدکنندگان قالی جیریا است که به‌صورت مداوم بافته می‌شود. طراح اصلی و ابتدایی این نقشه مشخص نیست. اما چیزی که مشهود است این است که این نقشه بعدها توسط طراحان اراک، طراحی و عرضه شد. نقشه کومه‌ای یکی از طرح‌های رایج در قالی جیریا است. این نقشه ساختاری شبیه به نقشه دستگاهی یا گل‌دسته دارد که به‌احتمال زیاد برداشتی از آن است. در زمینه سفیدرنگ این نقشه، بوته‌ها و دسته گل‌هایی ارغوانی رنگ، نقش‌پردازی شده است.

آخرین طرحی که در ارتباط با طرح‌های معاصر و بافته‌شده در روستای جیریا معرفی می‌گردد، طرح و نقشه حاج خانومی است. اصالت و خاستگاه اولیه این نقشه مشخص نیست. این طرح توسط طراحان معاصر نظیر استاد ابراهیمی و سپس دیگر طراحان به سبک و سیاق و سلیقه طراح، طراحی و عرضه شد. این نقشه به لحاظ قاب‌بندی و فضابندی‌های منحصر به فرد، شباهت نزدیکی به نقشه جغرافیا دارد. فضای زمینه توسط بته‌جقه‌های متنوع و اشکالی شبیه و با ساختاری نزدیک به بته، نقش‌پردازی شده است که همه آن‌ها به قاب بیرونی که نقش مایه ترنج را در درون خود جای داده است، ختم می‌شوند. نکته قابل توجه در این نقشه این است که نسبت به سایر طرح و نقشه‌ها که معمولاً یک رنگ غالب زمینه را پوشانده است، در این نقشه همه رنگ‌ها به فراخور و به نسبت معینی در زمینه حضور دارند.

جدول ۶- مختصات نقشه‌های طراحان معاصر (منبع: پژوهش‌گر)

نام نقشه (طرح)	رج‌شمار	ابعاد (سانتی‌متر)	رنگ‌های مورد استفاده	عکس
مستوفی منحنی	رج ۴۰ (۱۶۰ رک)	۶۵*۱۳۰ (خرک، ده گره بیست گره)	لاکی (گلناری)، آبی، سبز، سفید، قهوه‌ای، سرمه‌ای، آبی روشن، کاهی، سبز سیر، شرابی، صورتی، دارچینی، شتری، سبز هلی، دوغی، مسی.	
فرهنگ	رج ۴۰ (۱۶۰ رک)	۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)	سفید، پوست‌پیازی، مسی، سیاه، قرمز، سبز یشمی، آبی، سیر، لاکی (گلناری)، آبی، سبز سنجدی، الماسی، کاهی، قهوه‌ای باز، سرمه‌ای، عنابی، فیروزه‌ای، صورتی.	

	<p>سفید، الماسی سیر و روشن، مسی، سبز زیتونی، سبز هلی، یاسی، قهوه‌ای، خاکی بژ سرمه‌ای، پوست‌پیازی، صورتی (چهره‌ای)، دوغی، لاکسی (گلنار)، زرد خردلسی، صورتی، کرم.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>مرغ ماهی‌خوار</p>
	<p>مسی، سرمه‌ای، الماسی روشن، الماسی سیر، لاکسی، آبی روشن، سفید، قهوه‌ای، صورتی، سبز زیتونی، سبز پیشمی، شرابی، شتری، دوغی، دارچینی، سیاه.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>اطلسی</p>
	<p>سرمه‌ای، قرمز، الماسی، آبی سیر و باز، الماسی، سبز سنجلی، صورتی، مسی، دوغی، دارچینی، خاکستری، قهوه‌ای سیر و باز، ارغوانی فیروزه‌ای، زرد، خرمایی، زرد هلی، سیاه.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (۱۳ متر)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>تک بته</p>
	<p>سفید، صورتی، آبی باز، سرمه‌ای، خاکی، قرمز، سبز زیتونی، سبز سنجلی، آبی سیر، قهوه‌ای سیر و باز، عنابی، آبی فیروزه‌ای، ارغوانی، مسی، پوست‌پیازی، خاکستری، الماسی، فیلی، کرم، خرمایی، سیاه.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>رج ۴۰ (۱۶۰ رک)</p>	<p>عقابی</p>

	<p>سفید، ارغوانی، قرمز، آبی، سبز سنجدی، زرد هلی، خاکی، سرمه‌ای، الماسی، خرمايي، بنفش، خاکستری، قهوه‌ای، مسی، فیلی، صورتی، دارچینی، یاسی، عنابی، سبز یشمی، نخودی.</p>	<p>۲۰۸*۱۳۰ (دو ذرع)</p>	<p>۴۰ رج (۱۶۰ رک)</p>	<p>کومه‌ای</p>
---	--	-----------------------------	---------------------------	----------------

در پایان ضمن قدردانی از همکاری و همراهی صمیمانه افرادی که در ارتباط با قالی جیریا با نویسنده گفتگو کردند، اسامی و مشخصات این بزرگواران در جدول شماره ۷، ذکر گردیده است.

جدول ۷- مشخصات افراد مصاحبه‌شونده در ارتباط با قالی جیریا (منبع: پژوهش‌گر)

نام و نام خانوادگی	سن	شغل	نام و نام خانوادگی	سن	شغل
حاج عباس جیریایی	۴۹ سال	دهقان و تولیدکننده قالی	عزیز الله فراهانی	۵۷ سال	فروشنده خامه قالی
داوود صالحی	۴۵ سال	تولیدکننده قالی	عبدالله جیریایی	۵۲ سال	چله‌کش و تولیدکننده
احمدرضا جیریایی	۵۱ سال	دهقان و تولیدکننده قالی	حسن جیریایی	۵۴ سال	کارشناس فرش جیریا

نتیجه‌گیری

قالی‌بافی در روستای جیریا، یکی از دیرینه‌ترین هنرها و فعالیت‌های بومی و خانگی است که امروزه به جایگاه برجسته‌ای رسیده است. در این روستای کوچک قریب به پانصد دار قالی (به گواهی رئیس وقت اتحادیه تعاونی قالی روستایی اراک) وجود دارد و این خصیصه، جیریا را به فعال‌ترین کانون بافندگی استان مرکزی و اراک تبدیل نموده است. قالی جیریا از گذشته و تقریباً هم‌زمان با قالی ساروق رو به سوی شهرت نهاد. در حال حاضر قالی جیریا، به‌عنوان کیفی‌ترین قالی اراک و استان مرکزی، شناخته می‌شود. طرح و

نقشه‌های قالی در جیریا به سه طبقه تقسیم می‌شود. این طرح‌ها در واقع طرح‌هایی است که مورد استقبال روستائیان و بافندگان جیریایی است و به صورت رایج بافته می‌شود. طبقه نخست طرح و نقشه‌های بومی است، شامل لچک و ترنج که خود به زیرمجموعه‌ای دو حاشیه‌ای، لچک و ترنج خورشیدی، دایره‌ای، افشان، بیضی و لوزی تقسیم و هم‌چنین دیگر نقشه‌ها نظیر افشان کله‌گاوی، مستوفی شکسته و تبریزی، می‌باشد. طبقه دوم شامل طرح‌ها و نقشه‌های غیربومی است که شامل هفت درویش، خشتی، راوی، ظل‌السلطان و زیرخاکی است و طبقه سوم شامل طرح‌های طراحان معاصر اراک است که نقشه‌هایی نظیر مستوفی منحنی، اطلسی، کومه‌ای، مرغ ماهی خوار، تک‌بته (بوته)، عقابی و حاج‌خانومی را شامل می‌شود.

طرح‌ها و نقشه‌های بومی و غیربومی (وارداتی یا اقتباسی) عمدتاً در رنگ‌بندی و ابعاد دچار تغییر و تحول می‌شوند اما در ساختار نقشه به‌ندرت تغییری رخ می‌دهد. اما در طبقه سوم که مشخصاً طراحان اراک آن‌ها را طراحی و عرضه می‌کنند، به‌دلخواه و سلیقه طراح، تغییرات قابل توجهی در مؤلفه‌های مختلف نظیر انواع نقشه‌ها، ساختار نقشه، رنگ‌بندی و ابعاد صورت می‌گیرد. ضمن این که ذکر این نکته هم ضروری است که طرح و نقشه هر طراح ممکن است توسط طراح دیگری به سلیقه شخصی و اعمال تغییرات در مؤلفه‌های یادشده، طراحی و عرضه شود که در این صورت یک نقشه‌ای با قلم دو یا چند طراح عرضه می‌شود. برای مثال نقشه مرغ ماهی خوار یا تک‌بته استاد ابراهیمی و استاد آستانه. به‌طور کلی با توجه به تحولات روزافزون اجتماعی و تغییر نگاه جامعه بازار (خریداران و فروشندگان) و مسئله انتخاب و در نظر گرفتن هماهنگی طرح و نقشه با دکوراسیون داخلی هماهنگی و نیز بالا رفتن سطح آگاهی بافندگان و تمرکز بر بُعد اقتصادی فروش قالی به‌عنوان یک کالای لوکس و سرمایه‌ای، قالی‌های جیریا از منظر زیباشناختی (طرح و نقش و رنگ‌بندی و ابعاد) همواره دچار تغییرات، به‌روز شدن و نوآوری است. خلاقیت و نوآوری در این نوع از طرح‌ها و نقشه‌ها معمولاً با کم‌وزیاد کردن و یا جابه‌جا کردن رنگ‌ها، نقش و نگاره‌ها و یا تغییر خامه از پشم به ابریشم و یا برعکس، اتفاق می‌افتد.

منابع

- دهگان، ابراهیم. (۱۳۸۳)، تاریخ اراک، تهران: نشر زرین و سیمین.
- رونقیان، سعید. (۱۳۹۲)، نیازها و انگیزه‌ها (آسیب‌شناسی هنجاری فرش دست‌بافت ایران)، سایت انجمن علمی فرش ایران.
- ژوله، تورج. (۱۳۹۰)، پژوهشی در فرش ایران، تهران: انتشارات یساولی.
- صوراسرافیل، شیرین. (۱۳۷۶)، غروب زرین فرش ساروق، تهران.
- میرزا امینی، سید محمد مهدی، بصام، جلال‌الدین. (۱۳۹۰)، بررسی نقش نمادین ترنج در فرش ایران، فصلنامه علمی پژوهشی گلجام، شماره ۹:۱۸-۳۰.
- میر جمالی، منیرالسادات و گودرزی، احمد. (۱۳۹۶)، تاریخچه فرش و فرش‌بافی در استان مرکزی، فصلنامه دیار، شماره ۳:۸۵-۱۱۶.
- نوبان، مهرالزمان. (۱۳۷۶)، نام مکان‌های جغرافیایی در بستر زمان، تهران: انتشارات ما.
- هانگلدین، آرمن. (۱۳۷۵)، قالی‌های ایرانی، ترجمه: اصغر کریمی، تهران: انتشارات فرهنگ‌سرای یساولی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: افروغ، محمد. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی طرح‌ها و نقشه‌های قالی روستای جیریا در استان مرکزی. دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران، ۹ (۱۷)، ۷۷-۱۱۴.

Indigenous Knowledge Iran Semiannual Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.